

VARIÁNSKÉPZŐDÉS ÉS SZÖVEGBE SZERKESZTÉS – KÖZMONDÁSOK HELTAI GÁSPÁR MŰVEIBEN

FORGÁCS ERZSÉBET

0. Bevezetés

A közmondások – a szólások, a szállóigék és a szokványos kifejezőmódok mellett – az állandósult szókapcsolatok egyik csoportját alkotják, vizsgálatauk a frazeológia hatáskörébe tartozik.¹ Formai oldalról kiemelendő, hogy mondatformájúak és mint lezárt mikroszövegek építhetők be a szövegbe. Jelentésüket tekintve egy általános érvényű – vagy legalábbis annak vélt – életigazságot, bölcsességet,² tapasztalatot stb. fogalmaznak meg. Vizsgálatauk több szinten lehetséges – vizsgálhatjuk a szótárban jelentkező egységet, az alakulat szó szerinti értelmét, frazeológiai jelentését és végül használatát.³ A felsorolt szintek természetesen nem vizsgálhatók egymás nélkül, hiszen egymásra épülnek. A szintek közül mindegyik változhat, s ez a többi szint változását is maga után vonzza. Fontos jellemzője tehát a közmondásoknak az, hogy noha állandósult alakulatok, mégis változatokban élnek.⁴

A közmondások variánsképződésének módjait csak úgy követhetjük nyomon, ha szövegbe ágyazva vizsgáljuk őket, ezért vizsgálati anyagként olyan forrásokat ajánlott választani, amelyekben valóban sok közmondást találunk, hiszen ilyenekben a

¹A közmondásokat néhányan kirekesztik a frazeologizmusok közül, aminek egyrészt az az oka, hogy a frazeológiát a lexikológia részeként tartják számon, és ebből következően a mondatértékű állandósult kapcsolatok eleve nem tartoznak vizsgálódási körükbe (vö. Juhász 1980: 91 k.). Másrészt oka lehet a közmondások kirekesztésének az is, hogy azok nem mindig idiomatikusak (erről még l. később az 5.1. pontban). Ezzel ellentétben egyes kutatók azt javasolják, hogy a frazeológia határait bővíteni kell a szókapcsolattól a mondat – az egyszerű, az összetett és a csonka mondat – irányában (is), így a közmondásokat, valamint a szállóigéket, irodalmi idézeteket és reminiscenciákat a frazeológia hatáskörébe sorolják (vö. Hadrovics 1995: 28 k.). Ismét más vélemények szerint a közmondások (parómiások) vizsgálata egy önálló tudományág, a parómiológia feladata.

²A bölcsesség természetesen nem azonos az igazsággal, erre már Tolnai (1934: 404) is felhívta a figyelmet. A közmondások igazságtartalmáról, ill. az abba vetett hitről később (l. 7. pont) még szólok.

³Szemerényi (1994: 83) a proverbiumok vizsgálata során a következő négy szintet különbözteti meg: 1/ „a proverbium absztrakt, sematizált alakja, amelyhez a variánsokat kapcsoljuk”; 2/ „a konkrét proverbium-változat, konkrét szó szerinti értelme”; 3/ „amely az ideológiai jelentést hordozza”; 4/ „a proverbium használata, vagyis a funkciója”.

⁴Vö. Szemerényi 1994: 88: „A közmondásnak [sem] egy „autentikusnak” tartható rögzített formája van, hanem – a folklór más műfajaihoz hasonlóan – variánsokban él”. Ez a megállapítás szintúgy vonatkozik a közmondás jelentésére is.

variánsok előfordulásának nagyobb a valószínűsége. Igen szerencsés tehát, ha visszanyúlunk a közmondás aranykorának, a reformáció korának irodalmi alkotásaihoz.⁵ Gazdag forrásanyagul szolgálnak Heltai Gáspárnak, a XVI. sz.-i magyar reformáció egyik legjelentősebb író-prédikátorának művei is, melyekről Tolnai (1910: 29) találóan meg is jegyzi, hogy „gazdag szólástartalmuknál fogva szinte gyűjteményszámba mehetnek”.

1. A vizsgálat célja és forrásanyaga

A jelen vizsgálat részben korábbi doktori értekezésemnek („Szólások és közmondások vizsgálata Heltai Gáspár műveiben”, Szeged, 1985) egyes fejezetein alapul, részben annak továbbfejlesztése. Ebben a tanulmányban a közmondás áll a középpontban, egy másik tervezett munkámban pedig a szólásokra vonatkozó kutatásaimat szeretném közzétenni.

Dolgozatom felépítése a következő:

Először röviden tisztázom a közmondás fogalmát, kitérek az állandósult szókapcsolatok elhatárolási nehézségeire. Ezután a variánsképződés lehetőségeire térek rá, vizsgálom az ún. szótári alak és az alkalmazott változat viszonyát, a közmondások jelentését, majd formai oldalát. Végül a közmondások szövegbe szerkesztését veszem szemügyre, azaz a bekezdésben elfoglalt helyüket, ami nyilvánvalóan kapcsolatban van pragmatikai funkciójukkal is.

E szempontok vizsgálatához egy szólás-és közmondásszótár szolgál, mely értekezésem részét képezi. Ebben Heltai öt művének frazémaanyagát gyűjtöttem össze. A feldolgozott öt munka a következő:

1. A bölcs Esopusnak és másoknak oktató beszédei...;
2. A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus;
3. Háló;
4. Krónika az magyaroknak dolgairól és
5. Ponciánus császár históriája.⁶

Szótáram 98 használati formában előforduló közmondásból és 333 alkalmazott változatú szólásból áll (a közmondások 79, a szólások 217 szótári alakra vezethetők vissza).⁷

⁵L. Szemerkényi (1994: 125) is: „A régi magyar irodalom emlékeinek feldolgozása a proverbs-használat szempontjából rendkívül fontos feladat lenne”.

⁶A felhasznált kiadásokat vö. az irodalomjegyzékben. Idézéskor a következő rövidítéseket használom: Fabulák; Dialógus; Krónika és Ponciánus, és csak az oldalszámot adom meg.

⁷A szótári forma és az alkalmazott változat fogalmáról l. a 3. pontot.

2. A közmondás fogalmáról

Mint a bevezetőben említettem, a közmondások a frazeologizmusok egyik nagy csoportját alkotják, sok hasonlóságot mutatnak a szólásokkal. Sok kutató (pl. Szemerkenyi 1994: 20) a nemzetközi kutatásra hivatkozva összefoglaló kategóriaként a *proverbium* elnevezést használja.⁸

A régebbi szakirodalomban pontatlanok és hiányosak az állandósult szókapcsolatok definíciói.⁹ Nyelvészeink kezdetben azonosították az állandósult szókapcsolat fogalmát a szólással, ill. közmondással, noha ezek az előbbieknél csak két – kétségtelenül a legfontosabb és legérdekesebb – csoportját alkotják. Zavart okozott a terminológiában az is, hogy a közmondásokat a szólások egyik fajtájának tekintették, vagy éppen fordítva: a közmondást használták átfogó kategóriaként, közéjük sorolva a szólásokat is. A két csoportot tehát nem választották el egyértelműen egymástól.¹⁰ Tolnai (1910: 3) például a szólást használja „gyűjtő, nemi fogalmul” és nem emeli ki a szólás és a közmondás közötti alapvető különbséget (egyedi esetre vonatkoztatás, ill. általános érvény), hanem „egy kalap alá” veszi őket, terminológiája egybemosódik, noha kétségtelenül igaza van, amikor a következőket írja: „A szólásmód valamely fogalmat vele tartalmilag azonos értékű szókapcsolattal helyettesít. A közmondás pedig tartalmilag mindig ítélet” (uo. 19).

Szvorényi, Ballagi, Erdélyi, Czuczor és mások éppen ellenkezőleg, a közmondást használják gyűjtőfogalomként. Ezt teszi Margalits (1897: 6) is, aki azért veszi fel gyűjteményébe a mai értelemben vett szólásokat, mert „ezek részben közmondások in nuce, részben itt-ott előforduló közmondások töredékei – és ezüst edénynek cserepe is értékes!”

Gombocz (1934:1 kk.) – helyesen – már úgy fogalmaz, hogy a szólások csak alakilag szószerkezetek, funkciójuk azonban nem a viszonykeltés, hanem a szavakhoz hasonlóan képzetkeltő szerepük van.

O. Nagy (1976: 12) határozottan elkülöníti egymástól a szólást és a közmondást. Definíciója szerint „a közmondás »elv«, az általános érvényűség igényével használt »életbölcesség«, tanács vagy ítélet, de mindenesetre olyan mondat, amelynek a

⁸Proverbium alatt értjük tehát közösen azokat az állandósult szókapcsolatokat, amelyeket a németben *Sprichwort* és *Redensart*, az angolban *proverb* és *proverbial phrase*, az oroszban *poszlovica* és *pogovorka*, a finnben *sananparsi*, *sananlasku* és *puheenparsi* elnevezésekkel illetünk (vö. Szemerkenyi 1994: 20). Szemerkenyi (1988: 229 kk.) a *proverbium*oknak két nagy csoportját különbözteti meg: egyrészt a valódi *proverbium*okat (ezeken belül a közmondásokat és a szólásokat, ill. ezek alcsoportjait és a szállóigéket), másrészt pedig az epikus *proverbium*okat (ide tartoznak pl. a *wellerizmusok*).

⁹A régebbi szakirodalomra csak az említés szintjén kívánok kitérni, hiszen a magyar frazeológiai kutatásokról több összefoglaló áttekintés is rendelkezésünkre áll, vö. például O. Nagy 1977; Szemerkenyi 1994: 8 kk.

¹⁰Vö. pl. Riedl 1888: 260; Margalits 1897: 6; Tolnai 1910:3; Gombocz 1934:1 kk.

tartalmával kapcsolatban fölvethető az »igaz vagy nem igaz« kérdése,¹¹ és amely mindig többé-kevésbé korhoz kötött és ezért társadalmilag is meghatározott világnézetet tükröz. Ellenben a szólás pusztán nyelvi jel, amely egyaránt használható igaz és nem igaz tartalmak közlésére, s amelyet épp azért elsősorban formai oldaláról kell vizsgálni, hiszen a beszédnek csupán olyan része, amelynek jellegét, értelmét részint az önmagukban is kerek, befejezett beszédegységekhez való viszonya határozza meg, de amelynek nincsen önmagában is teljes értékű tartalma” (uo.).

A közmondások tehát szintaktikai megjelenésüket és értéküket tekintve is mondatok. Ebből adódik az a felosztási mód, amely a közmondásokat formai szempontból a mondatok szerkezeti csoportjai szerint osztályozza. Így beszélhetünk egyszerű és összetett mondat formájú közmondásokról, ill. ezek alcsoportjairól. A közmondások grammatikai felépítése nagy mértékben befolyásolja (formai és tartalmi) módosulási lehetőségeiket egy adott szövegösszefüggésben.¹²

Mivel a közmondások zárt mikroszövegek, alkalmazásukkor mintegy idézzük őket, mint egész egységeket építjük be őket a szövegbe, amellyel szerves egységet alkotnak, de formailag nem kapcsolódnak hozzá.¹³

3. A szótári forma és az alkalmazott változat fogalma

Szótári formának – vagy állományi anyagnak, ill. alapalaknak – nevezzük a lexikonban jelentkező egységet, használati formának – vagy alkalmazott változatnak – a konkrét szövegben, beszédshituációban használt változatot.¹⁴ Beszédünkben egyfelől a szótári formát alkalmazzuk mondanivalónknak, a beszédhelyzetnek, a stílusunknak megfelelően, mintegy ebből képezzük a használati formát, másfelől ez a folyamat fordítva is igaz: a szótáríró ugyanis a használati változatok azonos formai és tartalmi jegyei alapján alkot egy normatív szótárarazható egységet. A szótári forma az ismert alkalmazott változatokból való elvonatkoztatás eredménye, és így bizonyos mértékig szubjektív. Ezért a szótári formát nem az egyetlen normaként kell elfogadnunk, hanem a legtipikusabb variánsként, amelyet egyfajta ideális használati változatnak is tekinthe-

¹¹Újabb vizsgálatok mutatják, hogy a közmondások használata nem jelenti azt, hogy igazságtartalmukkal törvénytörően egyet is értünk (vö. Szemerényi 1994: 102 kk.).

¹²A közmondások grammatikai tulajdonságainak vizsgálatára itt most nem kívánok kitérni, röviden csak annyit jegyeznek meg, hogy Heltai vizsgált közmondásai közül 47 tartozik az egyszerű mondatok csoportjába – ebből mindössze 5 tőmondat, ennél jóval népesebb csoportot alkotnak a bővített mondatok: 42 adat. Az összetett mondat formájú közmondások száma alig haladja meg az egyszerűüket: 51 adat, ebből 12 mellérendelő és 39 alárendelő.

¹³Vö. Tolnai 1935: 405: „a közmondás mindig magában befejezett nyelvi szerkezet [...], mely sohasem illeszkedik bele a folyó beszéd nyelvtani szerkezetébe, hanem változatlanul, szinte láthatatlan idézőjelek közé téve, mint elszigetelt része az előadásnak, önálló szerepet vállal”. Vö. még Häusemann 1977: 41, 113 kk.; Peukes 1977: 57; Szemerényi 1988: 215, 229.

¹⁴Vö. Rozgonyiné 1971: 229 kk.; 1981: 340.

tünk. Ez a szótárban – és a beszélők nyelvi kompetenciájában – lévő normatív alak és jelentés a használatban módosulhat.

A szótári alak és a használati forma összevetését több további körülmény gátolja. Sokszor például már a szótárban szereplő alak is megenged variánsokat, valamint sok köznyelvi szólásunknak és közmondásunknak van nyelvjárási változata is. A szótári és az alkalmazott alak közé tehát nem szabad merev határt húznunk. Nyelvünk folytonos változásával módosulnak a használati változatok mind jelentésüket, mind formájukat tekintve, s ennek megfelelően módosulnak a szótári alakok is.

Mindazonáltal kár volna lemondanunk ennek az aspektusnak a vizsgálatáról, hiszen értékes megállapításokat tudunk tenni általa egyes szerzők (esetünkben Heltai) frazémahasználatával kapcsolatban. Lássuk tehát, milyen eredményeket hozott vizsgálatunk ebben a vonatkozásban!

3.1. A felhasznált gyűjtemények, szótárak

A szótári formát O. Nagy Gábor (1976) gyűjteménye alapján határoztam meg, mivel ezidáig ez a legteljesebb – az alakváltozatokat is figyelembe véve több mint húszezer, ill. azokat nem számolva is csaknem 17800 szólást és közmondást tartalmazó – és legkönnyebben kezelhető gyűjteményünk. O. Nagy az addigi gyűjtemények anyagát mind feldolgozta, sőt forrásanyaga volt Heltai jó néhány műve, köztük a Száz fabula, a Dialógus, a Háló és a Krónika is.¹⁵ Mivel azonban O. Nagynak a régi nyelvi alakokat meg kellett rostálnia, az adatok azonosításához még további öt szerző – Baranyai Decsi János (1598), Baróti Szabó Dávid (1803), Erdélyi János (1851), Margalits Ede (1897) és Kertész Manó (1922) – gyűjteményeit, valamint a Magyar nyelvtörténeti szótárt (1890) is felhasználtam.

4. A közmondások elhatárolásának nehézségeiről

4.1. A közmondások a szólásoktól – noha sok közös jegyük van¹⁶ – formai és tartalmi kritériumok alapján jól elkülöníthetők.¹⁷ Csak a formai oldal figyelembe véte-

¹⁵Vö. O. Nagy 1976: 27.

¹⁶Mind a szólások, mind a közmondások szavak kapcsolatai, jelentéstartalmukat tekintve egységesek, állandók, (általában) közkeletűek és tagjaik együtt mentek át bizonyos történeti fejlődésen (vö. Rác szerk.: 494 kk.).

¹⁷Vannak olyan szólások, amelyek közmondásból váltak ki, ezekkel jól lehet érzékeltetni a köztük lévő különbséget. Heltainál is találtam erre példát – közmondás: „Éképpen bünteti meg az Úristen a részegeseket, hogy természetek megfordul... Mint látjuk, hogy az oltatlan mész inkább ég, mennyével inkább töltnek vizet reá.” = az ital hatására az ember még kevésbé tud ura lenni magának, rossz tulajdonságainak (Dialógus 43); szólás: „Azonképpen aki az ő testét borral megtölti, nem művel egyebet, hanem az oltatlan mészre vizet tölt, és a tűzbe olajt, hogy inkább meggerjedjen és égjen.” = méginkább felgerjeszti magában a rossz tulajdonságokat, a bujaságot (Dialógus 16). (Vö. O. Nagy 478./740.; 516./68.)

Vö. még Hadrovics 1995: 239: „A közmondások éppen közismertségük miatt egyes részleteikben felhasználhatók mint szólások”.

le nem elegendő, hisz formailag a szólások is lehetnek mondatok (pl. *kibújt a szög a zsákból*), de ezek nem „tanácsok” vagy „ítéletek” (l. O. Nagy definícióját az előző pontban).¹⁸

Besorolási nehézségek inkább abból adódhatnak, hogy olykor nehéz teljes bizonyossággal eldöntenünk, valóban közmondással van-e dolgunk, vagy csak egy a közmondáséhoz hasonló általános érvényű igazságot, tanácsot, ítéletet stb. kifejező, de alkalmi szerkesztésű mondattal, amely mintegy álközmondásként tartalmi hasonlóság következtében a közmondást idézi fel bennünk. Egy példával megvilágítva:

„*Nem mindenha jó az, ami jónak tetszik*” (Fabulák 21).

Ez az általános igazságot megfogalmazó mondat rögtön eszünkbe juttatja a *Nem mind arany, ami fénylik* közmondásunkat, amelynek jelentése: nem minden értékes, nem minden jó, ami annak látszik (vö. O. Nagy 51./570.).¹⁹ Az idézett mondat azonban nem a közmondás használati formája, hiszen éppen a kulcsszó: *arany* hiányzik belőle. Olyan alkalmi szerkesztésű mondatról van szó csupán, amely kifejezi ismert közmondásunk jelentését, tehát annak parafrázisaként tekintendő.

4.2. A következő példa is mutatja, hogy nincs olyan definíció, amely alapján minden esetben teljes bizonyossággal el tudnánk dönteni, hogy közmondással van-e dolgunk. Mindenesetre a formai és a tartalmi oldalt, pontosabban a pragmatikai funkciót egységében kell tekintenünk.²⁰

Néhány esetben a megfogalmazás frappáns formája, a közmondásszerű szerkezet és használat, tehát az általános érvényű igazság igényével fellépő szemléletes megfogalmazás szól amellett, hogy a példát közmondásnak értékeljük, pl.:

„*A hazugsággal általmehetni az országon, de nem jöhetni vissza.*” = ha valakit egyszer rajtakapnak a hazugságon, annak többet már nem hisznek (Fabulák 102).²¹

¹⁸Vö. Juhász 1980: 91: „A közmondásokban valami általános érvényűként érzékelt ítélet fejeződik ki, a mondatértékű egyéb frazémák (szólások) tartalmának viszont nincs ilyen általános értékelő jellege [...]”. Míg tehát a szólások nominatív funkcióval bírnak, addig a közmondásoknak kommunikatív funkciójuk van (vö. Juhász i. m. 94).

¹⁹A számok egyéb jelölés híján O. Nagy (1976) gyűjteményére vonatkoznak: az első a lapszámot, a második a közmondás sorszámát jelöli.

²⁰Pusztán a formai kritériumok alapján nem dönthető el, hogy egy mondat közmondás-e, a rövídség és a tömörség is csak relatív fogalomnak bizonyul (vö. Szemerikényi vizsgálati eredményeit 1994: 36 k.). A formai és a tartalmi oldal együttese, ideértve a funkciót is, teszi ki azt a „megmagyarázhatatlan minőséget” (Taylor 1962: 3), ami a közmondást azzá teszi, ami.

²¹Ezt az adatot Hadrovics (1995: 247) is szerepelteti monográfiájában és utal egy hasonló közmondásra O. Nagynál (279./575.): *Nem messze mehetni [nem messze megy az ember] a hazugsággal* = a hazugságon hamar rajtakapják az embert. (rég)

4.3. Elhatárolási nehézséget jelenthet az is, hogy a közmondások sokszor igen közel állnak a szállóigékhez, ti. a közmondások eredetüket tekintve lehetnek szerzőjüket felejtett szállóigék is, s mindkét csoport nyelvi felépítése (általában) mondat (vö. Rácz szerk. 1985: 498). Ezzel magyarázható, hogy pl. az *Ember embernek farkasa* közmondásunk egyaránt megtalálható O. Nagy Gábor szólás- és közmondásgyűjteményében (174./497.) és Békés István szállóigegyűjteményében (1978: 156) is.²² O. Nagy (1976: 9) szerint ha szállóigét mond a beszélő, még ha nem is tudja pontosan, kitől idéz, „legalábbis érzi, hogy a használt kifejezésnek nem ő a gazdája, hanem mintegy csak kölcsönvette mástól, s ezért szinte láthatatlan idézőjelbe is foglalja a kimondott szállóigét”. Véleményem szerint a fenti frazeológiai kapcsolat biztos úton halad afelé, hogy valódi közmondássá váljék.

4.4. Az is megnehezíti a vizsgálódást, hogy XVI. sz.-i anyagról van szó, s mivel Heltai kora óta nyelvünk hosszú fejlődésen ment keresztül, ami az ő korában még élő szólás, közmondás volt, az az idők folyamán elavulhatott és ezért kihaltatott nyelvünkéből. Ez a gyanú merülhet fel pl. akkor, amikor többszöri, csaknem változatlan alakban fordul elő egy alakulat:

„E fabulával mutatá meg a bölcs Esopus a világi dúsoknak és kegyetleneknek hamisságát és kegyetlenségét, hogy azok nem gondolván sem az Úristennel, sem annak igazságával, a szegény ártatlanokat minden ok nélkül megnyomorítják. Veszett nevét költik az ebnek, csakhogy megölhessék. *Vagy megette az eb a hájat vagy nem, de mindenképpen pálcát keresnek neki.*” = ha nem bűnös az ember, akkor is módot találnak rá, hogy valamilyen ürüggyel megbüntessék (Fabulák 10).

„E fabula inti a szegényeket és az alsó renden valókat, hogy az ő állapotjukban megmaradjanak s feljebb való rendre ne igyekezzenek hágni. És hogy megelégedjenek avval, amit az Úristen az ő jóvoltából nekik ad, noha nem igen sok az. Ne társalkodjanak egybe a nagy dúsokkal és dőlyfősökkel, mert nem egybevalók ők. Hamar megváltoznak a nagy urak és legott kész a pálcá. Ahogy közbeszéddel mondják: *Vagy megette az eb a hájat, avagy nem, mindenképpen bűnös.*” = ua. (Fabulák 146)²³

Ugyancsak az expresszív, metaforikus megfogalmazás és a közmondásszerű funkció miatt tekintettem néhány szótárakban nem talált szerkezetet szólásnak, pl.: „Mert a tobzódás tunyává teszi az embert. Így cselekszenek a részegek: megtekintik a mivét, de nem nyúlnak hozzá, mert *nem kell, mint holt ebnek a csontrágás.*” = egyáltalán nem kell (Dialógus 58).

²²Vö. Plautus, Titus, Maccius: A számárvásár (Asinaria, 2.4.88.): Lupus et homo homini.

²³Vö. NySz. 1890: 1250, ahol ez az adat a szólások között szerepel.

4.5. Az második példa esetében a használati forma előtt álló bevezető mondat is arról tanúskodik, hogy közmondással van dolgunk. A szótári alak hiánya ellenére közmondásnak tekintettem olyan adatokat (szám szerint 9-et), amelyeket Heltai így vezet be: *Azért szokták mondani közbeszéddel* (Fabulák 104); *Innen vagyon ama közmondás is, hogy...* (Dialogus 27); *Azért mondották a régiek, hogy...* (Fabulák 32); *Jól mondották a régi példabeszédben, hogy...* (Ponciánus 302); *Így szóltak a régi magyarok is...* (Fabulák 109); *Erre mondották a régi jámborok...* (Fabulák 115). Joggal feltételezhető ugyanis, hogy az ilyenképpen bevezetett alakulatok Heltai korában közmondások voltak,²⁴ csak azóta kivesztek a használatból, pl.:

„E fabula azt jelenti, hogy senki ne ítélje magát igen bölcsnek és hogy senki tanácsát meg ne útálja és meg ne vesse. Mert noha más ember hozzánk képest gyarló és szegény is, talán azért ugyan ő is ember és Istennek eszköze... *Azért mondották a régiek, hogy nem csak az ártány, hanem még az emse disznó is tud szép makkot találni*” = a jelentéktelennek tűnő ember is szolgálhat hasznos tanáccsal (Fabulák 32).²⁵

4.6. A közmondások közül 15-nek szerepel a latin változata is Heltainál, ezek közül 8-nak van szótári alakja is, tehát úgy tűnik, a latin megfelelő megléte is arra utal, hogy közmondással van dolgunk, még ha szótári megfelelőjét nem is találjuk, pl.:

„És ebből költ ama régi közmondás: *Obsequium amicos, veritas odium parit*. Vagyis: *A hazugság barátot, az igazság ellenséget szerez.*” = hízélgéssel, hazugsággal barátot szerezhetünk, de ha őszinték vagyunk, barátunk elfordul tőlünk (Fabulák 64).

4.7. A szótárakban nem azonosítható adatoknál felmerülhet még annak a gyanúja, hogy esetleg német tükörfordításról van szó, hiszen köztudott, hogy Heltai szász származású és a magyar nyelvet csak később, felnőtt fejjel sajátította el. Ez a magyarázata annak, hogy nyelvhasználatában – ha nehezen is – olykor német nyelvi interferenciákat találunk: szóhasználatában, a vonzatokban, az alanyi és a tárgyias ragozás helytelen használatában stb.²⁶

²⁴ Ez annál is inkább elképzelhető, mert a szótári alakkal rendelkező közmondások közül is meglehetősen sok – mintegy 25 – kezdődik Heltainál ilyesféle bevezető mondatral, pl.: „És így teljesedik bé a közmondás: *Vonsson a fakó! De ismét a fakót is vonsszák.*” = a rosszért rosszal fizetnek (Fabulák 84). (Vö. O. Nagy 192./138.)

Hadrovics (1995: 237) is felhívja a figyelmet arra, hogy a közmondások szövegbe való beszerkesztése valamilyen „megszokott formula” segítségével történik, így lesznek a közmondások a szöveg részei.

²⁵ Ugyanez az adat szerepel Hadrovicsnál (1995: 240) is.

²⁶ L. Velcsovné 1978 is.

Vizsgálataim szerint azonban Heltai közmondás-használatában a német nyelv hatása nem jellemző. Egy példát mégis találtam, melyben feltételezhető a német nyelv hatása:

„Azért szokták mondani közbeszéddel: *Mikor barátjára az embernek szüksége vagyon, akkor ötven is reáfér egy fontnyi mértékre.*” = mikor az embernek segítségre van szüksége, barátaira nemigen számíthat (Fabulák 104).

Vö. Duden 1992: 220: *Freunde in der Not gehen hundert/tausend auf ein Lot* = in Notzeiten hat man wenige oder keine Freunde.²⁷

A német nyelv hatása adataim tanúbizonysága szerint inkább Heltai szóláshasználatában mutatható ki. Feltehetően a német interferenciális hatása érvényesül a következő adatban is:

„Annyira terjesztötte vala ki Mátyás király az ő királyi birodalmot, és szinte akkoron *vala* Magyarország az ő virágába és szinte *a spiccen.*” = a csúcson volt, virágkorában, fejlődése tetőfokán (Kronika 30).

Az O. Nagy szótárában (601./400.) szereplő alak jelentése éppen ellentétes: *A spiccen van* [*A spiccre jutott*] = a legnagyobb szükségben, végső veszélyben van.²⁸ A NySz. II. 1602. *spic* szócikke szerint is ebben az értelemben használták a korban a kifejezést, Heltai tehát valóban a szokásostól eltérően alkalmazza, talán a német minta alapján.

Ugyancsak egy német szólás tükörfordításával lehet dolgunk a következő adatban:

„A szent Atyák *a hosszú padra kezdék vonni a dolgot*, és meghagyják neki, hogy szószólót keresne magának, és írásba foglalná minden dolgát és kívánságát.” = akadémikuskodnak, fölöslegesen megnyújtják a dolog elintézésének idejét (Háló 234).

²⁷ A források tanúsága szerint a német közmondás már a középfelnémetben használatos lehetett, tehát Heltai is ismerhette. Annál is inkább feltételezhető ez, mert Sebastian Brant nyelve, akinél a közmondás adatolható („*Narrenschiff*” 10.32), Heltaira egyébként is hatással lehetett, hiszen ismeretes, hogy a fabulák írásakor nem a latin szöveget, hanem az esopusi meséknek Stainhöwel-féle, a XVI. sz. elején éppen Sebastian Brant által újabb mesékkel kibővített német változatát használta fel. (Vö. Beyer 1987: 377; Röhrich 1992: 976.)

²⁸ A Heltai-féle szerkezet jelentésében is interferenciás hatást mutat, mivel német mintáját követi, vö. DUW 1989: 1435 k.: Spitze – „(bes. Sport) *vordere, führende Position* (bes. in bezug auf Leistung, Erfolg, Qualität): Die Spitze nehmen. halten. abgeben; an der S. liegen. stehen; ***an der Spitze von etw. stehen** (die höchste Position in einem bestimmten Bereich innehaben): an der S. des Staates stehen; (ugs.) höchste Güte, Qualität (in Bezug auf besonders hervorragende, Begeisterung od. Bewunderung hervorrufende Leistungen): jmd., etw. ist [absolute, einsame] S.”

A német minta így hangzik: *etwas auf die lange Bank schieben* (ugs.) = etwas nicht gleich erledigen, aufschieben (vö. Duden 1992: 82).²⁹

5. A közmondások a jelentés oldaláról

5.1. A közmondások – mint erre a bevezetőben már utaltam – sokak szerint azért nem tartoznak a szűkebb értelemben vett frazeologizmusok közé, mert nem mindig metaforikus jelentésűek. Az idiomatikusság a közmondásnak valóban nem elengedhetetlen ismérve. Annak megléte vagy hiánya szerint két csoportot különböztethetünk meg. Az egyikbe olyan közmondások tartoznak, amelyekben két jelentéssíkot találunk: az első a közmondást alkotó szavak jelentéseinek az összege, a másik pedig az erre épülő idiomatikus jelentés, pl.: *Éhes disznó makkal álmodik; Könnyű macskát egérre szoktatni; Nem jó a kecskét a káposztáskertbe eresztetni*. Valamelyest ritkább az a típus, amelyben nem mutatható ki a két sík, azaz a közmondás az őt alkotó szavak segítségével értelmezhető, pl.: *Tévedni emberi dolog; Aki mer, az nyer; Okos mesternek okos a tanítványa*.³⁰ A két csoport eltérése mellett fontosabb azonban, hogy a nem idiomatikus közmondások jelentése is jelentésintegráción alapul.³¹

Annak eldöntése, hogy Heltainál az egyenes vagy az áttételes szemantikájú közmondások vannak túlsúlyban, további pontos elemzést igényelne, mindenesetre az adatokból úgy látszik, nagyobb az idiomatikus közmondások száma. Itt most csak két példát idézek:

²⁹ A szólás valószínűleg onnan ered, hogy korábban a bíróságokon az aktákat nem szekrényekben, hanem hosszú, padhoz hasonló hosszú ládákon tárolták. Azok az akták, amik ide kerültek, sokáig érintetlenül ott heverték, míg azokat, amelyek a bíró asztalán maradtak, gyorsabban elintézték. (Vö. Krüger-Lorenzen 1988: 32; Röhrich 1991: 140 kk.; Duden 1992: 82.)

³⁰ Vö. Szemerkényi 1988: 229: „Jelentése [ti. a közmondásé – F. E.] általában nem szó szerinti, hanem egy „közmondás-feletti” tartalom”. Ezt a véleményt támasztja alá Tóthné (1993: 11) is, aki a 158 legnépszerűbb magyar közmondásra vonatkozó vizsgálatában két csoportot különböztet meg: az elsőbe olyanokat sorol, amelyek szó szerint értelmezhetők, azaz **egyenes szemantikájú közmondások**; a másik csoport közmondásai képletesen interpretálандók, azaz átvitt, **áttételes szemantikájú közmondások**. Az első csoport 72 közmondásból, a második 86 közmondásból áll. A százalékos arány – 45,6 % : 54,4 % – mutatja, hogy az idiomatikus közmondások aránya – legalábbis a vizsgált korpuszban – valamelyest valóban nagyobb. A német szakirodalomban ugyanígy megtalálhatjuk a két csoportot, például Fleischernél (1982: 80) vagy Burgernél (1973: 55). Utóbbi megkülönböztet egyrészt olyan közmondásokat, amelyeknek a jelentése a komponensekből közvetlenül adódik – pl. *Irren ist menschlich* [*Tévedni emberi dolog*]; *Reden ist Silber, Schweigen ist Gold* [*Beszélni ezüst, hallgatni arany*] –, másrészt pedig olyanokat, amelyekben az általános jelentést egy kép közvetíti, amelynek noha általában van literális (szó szerinti) jelentése is, nem ez a közmondás jelentése. – pl. *Man muß das Eisen schmieden, solange es heiß ist* [*Addig üsd a vasat, amíg meleg*]; *Neue Besen kehren gut* [*Új seprű jól seper*].

³¹ Vö. Juhász 1980: 90: „A közmondások tehát a szókapcsolat jellegű frazeológiai egységekhez hasonlóan idiomatikus, illetőleg integrációs jelentésegységet reprezentálnak. Ez teszi a közmondásokat is frazémakká”.

„Szép kívül az piros alma, de ha megmetszed, belül rothadós.” = a szép külső néha hitvány embert rejt (Ponciánus 304). (Vö. O. Nagy 42./313.)

„Ha valaki varjat akar lőni, ne pengesse az ijjnak idegét előtte.” = aki meg akarja valósítani titkos tervét, az nem beszél róla (Fabulák 54). (Vö. O. Nagy 713./166.)

Természetesen nem idiomatikus közmondásokat is találunk Heltainál, pl.:

„Régi bölcs mondás: Qui facile credit, facile decipitur. Vagyis: Könnyen megcsalatik az, aki könnyen hiszen.” = a hiszékeny ember gyakran csalódik (Fabulák 59). (Vö. O. Nagy 285./756.)

5.2. Heltai nyelvi leleményére jellemző, hogy az idiomatikus közmondásoknál gyakran elhagyja a frazeológiai jelentés síkját és a közmondás alapjául szolgáló konkrét képből feleleveníti a közmondás szó szerinti jelentését. Mint ismeretes, az idiómák demotiváció következtében jönnek létre azáltal, hogy a kifejezés szó szerinti jelentésétől elvonatkoztatunk. Így születik tehát a frazeologikus jelentés, mely a komponensek jelentéseinek összegével már nem egyenlő. Megkülönböztetünk azonban egy ezzel ellentétes szemantikai folyamatot, melyet remotivációnak nevezünk.³² Ennek lényege abban áll, hogy megpróbáljuk a frazeologizmus jelentését a komponensekből kikövetkeztetni. A remotivációra különösen alkalmasak azok a frazeológiai egységek, amelyek szabad szókapcsolatként is szerepelhetnek, így ugyanis a frazeologizmus komponenseinek szóértéke könnyen visszaállítható.³³

A frazémák szó szerinti, azaz a komponensek jelentésének összegéből adódó értelmét **literális jelentésnek** nevezzük (a latin *litera* 'betű' szóból), azt a folyamatot pedig, amelyben az idiomatikus frazeológiai egység szó szerinti jelentése aktualizálódik, **literalizációnak**.³⁴ Lássunk erre is egy példát Heltaitól:

„Ezokáért szükséges, ha azt akarod, hogy valami jót és hasznos dolgot cselekedjen a te házad népe, hogy jó sompálca és bot legyen kezekben és avval birjad le gonosz keménységüket. Azért mondották a régiek: Malo nodo malus querendus est cuneus. Vagyis: Kemény göcshöz kemény ék való. A gonosz göcses fát, ha meg akarod hasítani, bizony sulyok és vasék kell hozzá.” = a nehezen elérhető cél érdekében hathatós eszközöket kell alkalmaznunk (Fabulák 116). (Vö. O. Nagy 243./365.)

³²A demotiváció és a remotiváció viszonyáról vö. Hessky 1992: 90.

³³Ilyen esetben beszél Burger (1973: 29) „fordított metaforizálás”-ról („umgekehrte Metaphorisierung”).

³⁴A felsorolt fogalmakról vö. Burger – Buhofer – Sialm 1982: 94 kk.; Földes 1991: 110; Koller 1977: 12 k. A literalizáció a reklám és a vicc nyelvében is igen kedvelt stílus eszköz, vö. pl. Forgács 1996.

5.3. Az Heltai-féle alkalmazott változatok mind jelentésüket, mind formájukat tekintve eltérhetnek a szótári alaktól. Az alábbiakban a jelentésvariánsokra fogok kitérni. Jelentésvariánsok a következő okok miatt fordulnak elő:

– Heltai valamelyest más jelentésben használja a közmondást, mint ahogy az a szótárban rögzítve van;

– egyazon közmondás értelme különböző kontextusokba helyezve módosulhat.³⁵

5.3.1. Először két olyan példát mutatnék be, amelyekben a Heltai-féle változat jelentése különbözik a szótártól:

1/ „Olyan nagy vakságba éltek mindnyájan: mert nem hallgatjátok a mennyei tudománt, az Úristennek szent igijét. De vedd eszedbe másodsor, hogy a régi Ádám, azaz az embernek teste és természete, mely még meg nem másolatott és a Szentlélek által meg nem újult, nemcsak dölyfés és kevély, hanem igen gyarló is. *Ezokáért nem szükség, hogy a tetüt beoltsák a ködmenbe, mert anélkül is csak könnyen megterem benne.*” = nem szükséges az embert rosszra tanítani, hiszen a rossz már természetől fogva megvan benne (Dialogus 16).

Vö. O. Nagy 672./425.: *Nem kell a tetüt gallér mellé eresztetni, úgyis oda mász [Nem szükség a tetüt ködönbe rakni v. ködmenedbe venni, maga jószántából bele tud ő menni]* = nem kell a bajt keresni, magától is megeshik az. [?] ³⁶ (rég)

2/ „És gyakorta valamely igen együgyü ember által is nagy veszedelembe és nyomorúságba kerülnek. Azért mondja a közbeszéd: *Et formica suam habet iram. Vagyis: kicsiny a hangya, de nagy a haragja.*” = a jelentéktelennek látszó (buta) ember is lehet veszélyes ellenség (Fabulák 46).³⁷

Vö. O. Nagy 267./264.: *Hangyában is van méreg [rég: Hangyának is van haragja]* = a kis termetű emberek is tudnak dühösek lenni. (táj)

5.3.2. Ha a Heltainál többször előforduló közmondásokat összehasonlítjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy a szituacionális jelentésvariánsok között nincs számottevő

³⁵Ezeket nevezi Voigt (1971: 32) szituacionális jelentésvariánsoknak. Szemerényi (1994: 58) hangsúlyozza, hogy a proverbium jelentése – tehát a közmondásé is – mindig az adott helyzettel függ, és a proverbiumok vonatkozásában egyetért Wittgensteinnel, aki szerint a jelentés a használattal egyenlő.

³⁶O. Nagy tehát bizonytalan a közmondás jelentésében.

³⁷Ugyanebben a jelentésben vö. még Fabulák 143: „Ezokáért tarts ellenségedtől, noha együgyü is. *Et formica suam habet iram. Vagyis: Kis állat a hangya, de nagy a haragja.*”

6.2. A használati forma különbözik a szótártól – a közmondások nyelvi variánsai

Az adatok többsége ebbe a csoportba tartozik. A továbbiakban azokat a nyelvi szövegvariánsokat veszem szemügyre, amelyek Heltainál jellemzők.

6.2.1. Lexikai szubsztitúció

A szótári alak és az alkalmazott változat között legtöbbször csak csekély különbség van, Heltai kicserél pl. egy szót annak szinonim megfelelőjével:

„*Minden ember ember, de nem minden ember jámbor.*” = becstelen, komisz emberek is vannak, akiktől nem várhatunk megértést, emberséget (Fabulák 137). Vö. O. Nagy 174./513.: *Minden ember ember, de nem minden ember emberséges [becsületes] ember* = ua. (rég)

A lexikai szubsztitúcióhoz még egy érdekes adat kíváncsodik. Itt a szótári alak a kiindulási pontunk:

Nem illet agg ebet hintőszekér [Agg ebet nem illet hintó] = hitvány ember nem méltó a megbecsülésre. (rég) (Vö. O. Nagy 161./139.)

A közmondás Heltainál két változatban szerepel:

„Nem hallottad-é a közmondást: *Agg ebet nem illeti a hintőszekér.*” (Fabulák 86); „Az mondják közbeszéddel: *A gebét nem illeti a hintőszekér.*” (Fabulák 14).

Látszólag két külön közmondásról van szó, szerintem azonban a két különböző használati forma egy közmondásra megy vissza. A variánsokat félreolvasás, ill. a helyesírás bizonytalan volta (vagy esetleg nyomdai hiba) hozhatta létre ilyenképpen:

a gebét → *agebet* → *aggebet* → *agg ebet*.

A variánsképződésnek ez az útja elvileg fordított irányban is elképzelhető lenne, a mindkét adatban előforduló „hintőszekér” azonban arra utal, hogy az eredeti alak *a gebét* lehetett.³⁸

³⁸Ez a véleménye Hadrovicsnak (1995: 258) is, aki szerint a közmondás szövegromlásáról van itt szó, amennyiben az eredeti, helyes alak felcserélődött egy hasonló hangzásúval.

Megfigyelhetjük még ennél az adatnál, hogy a közmondás jelentése első előfordulásában megegyezik a szótári jelentéssel, míg a második előfordulás arról tanúskodik, hogy nemcsak szövegvariánssal, hanem egyszerűen jelentésvariánssal is dolgozunk van: „Az mondják közbeszéddel: *A gebét nem illeti a hintőszekér.* Tehát mindenki meglehetősen az ő állapotjával és tovább ne nyúljon annál, se ne kíváncsodik többre, mint amire az Isten az ő szent és bölcs akaratjából rendelte.” = számoljunk lehetőségeinkkel és ne tűzzünk magunk elé elérhetetlen célokat (Fabulák 14).

különbség, ill. csak akkor, ha a közmondásnak önmagában annyira általános a jelentése, hogy az tulajdonképpen csak az adott szövegösszefüggésben konkretizálódik. Induljunk ki most a szótári alakból (O. Nagy 270./343.): *Addig hántsd [hámozd] a hársfát, (a)míg hámlik* = mindent idejében kell elvégezni, akkor, amikor kedvező az alkalom. (rég)

A Heltainál előforduló két szituacionális jelentésvariáns a következő:

1/ „Felele Lucifer: Dobzse, dobzse: Jól vagyon. No, vigyétek a latrokat a feredőbe! Ti pedig siessetek ki ismét az világba. Mert igen féltém az dolgomat Jézus Krisztustól, a Nagy Mestertől. Merthogy igen siet e széles világban megprédikáltani az ő Evangyéliomát, félek, hogy véget teszen az világnak és eljő megítélni az eleveneket és holtakat. Mi marad akkor nekem ördögnek? Siessetek ezokáért a dologgal! Mert *mikor hámlik a hárs, akkor kell azt hántani*. Hordjatok ide tehát bőven benne, ugyan ama kövérekből is hozzatok.” = mindent akkor kell elvégezni, amikor kedvező az alkalom, azaz most kell a nemeseket a pokolba hordani (Fabulák 155).

2/ „Kinizsi Pál akkoron tovább akará a sereget indítani, hogy bellyebb mennének rabolni Törökországba, miérthogy olyan jó ok adatott volna mostan nekik. Mert monda: Magyarok, *akkoron kell az hársat hántani, mikoron hámlik*.” = mindent akkor kell elvégezni, amikor kedvező az alkalom, azaz most kell Törökországban portyázni, rabolni (Krónika 436).

6. A közmondások a forma oldaláról

6.1. A használati forma egybeesik a szótárral

Heltai vizsgált műveiben 79 közmondást találtam 98 használati formában, melyek között elenyésző azoknak a száma, melyek formailag megegyeznek a szótári alakjukkal. Ha előfordul ilyen, csakis a rövid közmondások sorában, ahol tehát nemigen lehet formai változtatást tenni, így például a tömondat formájú közmondásoknál:

„Bátor káros bánkódjék.” = mindenki törődjék a maga bajával, és maga igyekezzék segíteni magán (Dialógus 30).

Vö. O. Nagy 337./384.: *Káros bánkódjék* = ua. (rég)

Minél többtagú, minél testesebb a közmondás, annál több lehetőség van a variánsképzésre.

Megjegyzendő, hogy vannak olyan megkövesedett közmondásaink, amelyekben nehezen elképzelhető egy szót is felcserélni, pl.: *Nem esik messze az alma a fájától*. Ebben a közmondásban csupán szórendi változtatást tehetünk, bár már ez az alak sem olyan megszokott: *Az alma nem messze esik a fájától*. (Vö. O. Nagy 42./317.) A párhuzamos felépítésű közmondások – hasonlóképpen – ugyancsak alig változtathatók, pl.: *Madarat tolláról, embert barátjáról*.³⁹

6.2.2. A közmondás terjedelmének szűkítése illetve bővítése

Egy-két szónak a közmondásból való kihagyásával (a közmondás szűkítésével) vagy néhány szó betoldásával (a közmondás bővítésével) is lehet módosítani a szótári formát. Az adatok arról tanúskodnak, hogy Heltai inkább bővítette, mint szűkítette közmondásait, pl.:

„*Hogyha valaki a más ember lovának vermet ás, az önnön maga lovának nyaka szegetik meg benne.*” = aki másnak akar bajt szerezni, ezzel gyakran épp magát keveri bajba (Fabulák 12).

Vö. O. Nagy 721./369.: *Aki másnak vermet ás, maga esik bele /rég: nem más/ = ua.*

„Ebből támadott ama közbeszéd: *hogy a részegök, a bolondok és a gyermekeskék örömet igazat mondnak.*” = a részegek, a bolondok és a gyerekek olyankor is igazat mondanak, amikor más elhallgatná azt (Dialógus 29).

Vö. O. Nagy 93./914.: *A bolond és a gyerek mondja (meg) az igazat [Gyermek és bolond mindig igazat mond; rég: A bolondok és gyermekek leghamarább kimondják az igazat; Gyermek, részeg, bolond mondják az igazat]* = a bolond és a gyermek nem szokott színészkedni, hanem akkor is nyíltan megmondja az igazat, amikor mások nem mernek őszintén beszélni (vö. még O. Nagy 576./129.).

6.2.3. Vonzatstruktúra

A következő használati forma a vonzat esetvégződésében különbözik szótári alakjától:

³⁹O. Nagy (457./133.) megad még egy szövegvariánst: *Ebet szöréről, madarat tolláról, embert társáról*, de ez egy régies alak. A közmondás frazeológiai jelentésében megegyezik a következővel: *A fát gyümölcséről, embert barátjáról ismered meg* (= mindenkire jellemző az, hogy kik a barátai, vö. O. Nagy 189./55.), de ez már nem a kiinduló közmondásunk szövegvariánsa, hanem egy másik közmondás. Ilyen esetben, tehát ha különböző közmondásoknak vannak azonos nyelvi elemei, beszél Voigt (1971: 31) formulavariánsokról.

„*Kötvé higgyed komádat.*” = senkiben sem szabad túlságosan megbizni (Fabulák 34; vö. még Fabulák 137).

Vö. O. Nagy 377./1443.: *Kötvé higgy a komának [komádnak; Kötvé kell hinni a komának]* = ua.⁴⁰

6.2.4. Szórend

O. Nagy (1976: 22) a szólásokkal való összevetésben úgy beszél a közmondásokról, mint „állandó szórendű mondatokról”. Ez a megállapítás azonban nem kizárólagos érvényű, mint ahogy a következő példa is bizonyítja:

„*Agg ebet nem illeti a hintőszekér.*” = hitvány ember nem méltó a megbecsülésre (Fabulák 86).

Vö. O. Nagy 161./139.: *Nem illet agg ebet hintőszekér [Agg ebet nem illet hintó]* = ua. (rég)

Már a másik szótári forma is mutatja, hogy az állandó szórend nem lehet a közmondások kritériuma.

Valójában arról van szó, hogy sokszor már a szótár is több szórendi variációs lehetőséget rögzít, mivel ezek mindegyike helyes lehet a használatban, pl.:

O. Nagy 608./81.: (A) *más szájával nem lehet [nehéz a más szájával] jóllakni [rég: Ki más szájával eszik, maga éhen marad; Nehéz más szájával enni, más szemével látni; Jól nem lakik, ki másnak szájával eszik]* = a) ha kell vmi, magad járj utána, magad szólj a saját érdekedben!; b) nehéz annak a sora, akinek kegyelemkenyéren kell tengődnie. (táj)

Heltainál:

„Minden gondomat feleségemre és béresimre hagytam. Lám ördögül vagyon dolgom! Nem csoda, hogy elszegényedtem. *Nem jó más ember szájával enni.*” = saját dolgainkat más nem viseli annyira a szíven, ezért mi magunk végezzük el, járjunk utána (Fabulák 111).

6.2.5. A tagmondatok sorrendje

Nemcsak a szavak, hanem a tagmondatok sorrendje is változhat. A következő példában a Heltai-féle változat és a szótári alak tagmondatai közötti viszony nem változott meg (maradt alanyi alárendelés), de a főmondat és a mellékmondat sorrendje épp ellentétes:

⁴⁰Vö. NySz. 1890: 337.

„*Könnyen megcsalatik az, aki könnyen hiszen.*” = a hiszékeny ember gyakran csalódik (Fabulák 59).

Vö. O. Nagy 285./756.: /A/ki könnyen hisz, /az/ könnyen csalatkozik [rég: könnyen megcsalódik; Ki hamar hiszen, hamar megcsalatozik] = ua.

A gyakori használat közmondásainkat erőssé, a változásokkal szemben ellenállóbbá teheti, és ezáltal ezekben a jobban rögzült, szinte megkövesedett közmondásokban a tagmondatok sorrendjét nem cseréljük fel, pl.: *Ki korán kel, aranyat lel.*

6.2.6. Mondatszerkezet

A használati formákban gyakran a közmondások mondat szerkeze is megváltozik. Az összetett mondat formájú szótári alakot Heltainál nem ritkán egyszerű mondatként látjuk:

„Az éhség kedig az igen jó szakács: mert az *éh gyomornak a legalábbvaló kenyér is mézes pogácsa.*” = az éhes ember nem válogatós, még a kevésbé jó ételt is szívesen megeszi (Dialógus 59).

Vö. O. Nagy 167./309.: *Annak, aki éhes, a kenyérhéj is édes* = ua. (nép)

A Heltai-féle változat egyszerű bővített mondatként, azaz egy mondat egységként jelenik meg, míg a szótári változat egy alanyi alárendelő összetett mondat, melyben a mellékmondat beékelődik a főmondatba.

A grammatikai szerkezet azáltal is módosulhat, hogy az alárendelés fajtája változik, pl.:

„... *amennyivel feljebb hágsz az létrán, annyival nagyobb esel.*” = aki többre vállalkozik, mint amennyi telik tőle, az csúnyán felsül (Fabulák 130).

A fok- és mértékhatározói alárendelő mondat formájú alkalmazott változat O. Nagy szótárában (258./28.) mint alanyi alárendelő mondat szerepel:

Ki nagyot hág, nagyot esik. = ua. (rég)

Heltai az összetett mondat formájú közmondást egy dramatizáló szerkesztési móddal gyakran úgy bontja fel, hogy azok tagmondatai nála mint önálló mondat egységek jelentkeznek. Az ilyen típusú használati formáknál az első beszédaktus egy kérdés, a második pedig állítás, pl.:

„Ismét mitől zsírosodik igen a szántóföld? Felelének a régiek: *Az ganéjtól, melyet a gazda saruival viszen reája.*” = csak akkor várhat a gazda jó termést, ha maga is utánanéz a mezei munkáknak (Fabulák 104).

Vö. O. Nagy 231./52.: *Nincs annál jobb ganéj, melyet a gazda csizmáján [a maga lábán] visz /ki/ a szántóföldre [Legjobb ganaj az, melyet a gazda saruján visz ki a földre]* = ua. (rég)

6.2.7. A beszédhelyzet hármass vonatkozása

Gyakori – de nem jelentős – a változtatás a szótári alakhoz képest, amikor Heltai a beszélő szándéka, azaz a mondat modális alapértéke szerint módosítja az általa használt alakot. Többször előfordul, hogy a szótári alakjában felszólító mondat formájú közmondást Heltai kijelentővé alakítja, pl.:

„Mert tudod, mint vagyon a közbeszédbe: *adós fizet.*” = tartozásunkat ki kell fizetnünk (Dialógus 53).

Vö. O. Nagy 35./97.: *Adós fizess (, beteg nyögj)! [táj: Adós fizess, ne ne vessz, ez a feketeleves!]* = a) a tartozását ki kell az embernek fizetnie; b) kellemetlen kötelességeinket is teljesítenünk kell.

Jóval gyakoribb ennél az ellenkező eset, tehát amikor kijelentés helyett felszólítás szerepel Heltainál, ami nyilvánvalóan az expresszivitásra való törekvéssel magyarázható.⁴¹

„... *senki ellenségét le ne kicsinyelje.*” = az ártalmatlannak látszó ellenség is veszedelmessé válhat (Fabulák 142).

Vö. O. Nagy 171./431.: *Kicsiny ellenséget sem jó megvetni* = ua. (rég)

6.2.8. Az általános alany kifejezése

A közmondások – mivel általános érvényű igazságot kívánnak megfogalmazni – jórészt általános alanyú mondatok. Az általános alany kifejezési módjai közül az egyes szám második személyű igealak mintegy közvetlen kapcsolatot teremt a kommunikációs partnerek között, s így a beszédhelyzet igen életszerűvé válik. Ez lehet az oka annak, hogy Heltai ezt a formát választja legszívesebben:

⁴¹ A közmondásoknak ezt a jó tanácsot tartalmazó, közvetlenül nevelő célzatú fajtáját nevezzük *szentenciának*, ellentétben a közmondások másik tartalmi csoportjával, a *maximával*, amely „erkölcsi szabályként alkalmazható az élet különféle helyzeteire, egy adott társadalomban érvényes általános erkölcsi igazságot fejez ki” (Szemerényi 1988: 229).

„... amennyivel feljebb hágsz az létrán, annyival nagyobbat esel.” = aki többre vállalkozik, mint amennyi telik tőle, az csúnyán felsül (Fabulák 130).

Vö. O. Nagy 258./28.: *Ki nagyot hág, nagyot esik* = ua. (rég)

Összegzésként annyit állapíthatunk meg, hogy adataink szemléletesen bizonyították azt a tényt, hogy a közmondások a nyelvnek nem zárt és sérthetetlen elemei, hanem variánsokban élnek. A változtatások milyensége – tartalmi vagy formai – és mértéke függ a közmondás testességétől és szerkezetétől, ill. általánosan fogalmazva attól, hogy a közmondás milyen mértékben állandósult.

7. A közmondások helye a bekezdésben

Egy író nyelvhasználatára nemcsak az lehet jellemző, milyen használati változatokban alkalmazza közmondásait, hanem az is, egyáltalán milyen gyakran használ közmondást és hogyan helyezi el őket szövegében. A közmondások előfordulási gyakorisága és szövegben való elhelyezkedése nyilvánvaló összefüggésben van azzal, milyen funkciót hivatottak betölteni. Ez nemcsak az adott írótól/beszélőtől függ, hanem az adott kor nyelvhasználatától, pontosabban attól, hogy egy adott kor nyelvközössége általában milyen szerepet tulajdonít a közmondásoknak.

Ezzel eljutottunk a közmondások vizsgálatának pragmatikai szintjéhez, azaz a jel és a jelet használó közötti kapcsolathoz. Ez egyrészt arra vonatkozik, hogyan viszonyul a jelhasználó a jelhez, jelen esetben a közmondáshoz, másrészt azt, hogy a közmondás tartalma hogyan hat vissza használójára.⁴²

Mint már a bevezetésben említettem, Heltai korában a közmondásoknak különösen fontos szerep jutott. A késő középkorban a közmondás kommunikatív érvényesége egyre nőtt, míg a XVI. sz.-ra, a polgárság kialakulásának idejére egy addig és azóta sem látott aranykort ért meg. Ez nyilvánvalóan a reformátorok nyelvhasználatának köszönhető.⁴³ A reformáció volt az a kor, amelyben a közmondások leginkább betölthették szerepüket: arra voltak hivatottak, hogy befolyásolják az embereket cselekedeteikben, gondolkodásukban, meggyőződésükben. Az írott törvényekhez és az íratlan erkölcsi normákhoz hasonlóan segíteni próbáltak abban, hogy az emberek például erény és bűn között különbséget tudjanak tenni, figyelmeztetéssel vagy tanács-

⁴²Különösen találó Bünting (1972: 38) alábbi véleménye: „die in den Bedeutungen der Sprache widerspiegelte und tradierte Weltansicht von vielen Generationen, übt eine große Macht über die Benutzer aus” [a megannyi generációnak a nyelv jelentéseiben visszatükröződő és tovább hagyományozódó világszemlélete nagy hatással van a nyelvet használókra]. Vö. Kanyó 1972: 108; Imhasly – Marfurt – Portmann 1982: 148 kk.; Szemerényi 1994: 84.

⁴³A reformáció nemcsak Magyarországon, hanem általában Európában is a közmondás aranykora, vö. pl. Fleischer 1982: 81.

csal megkíséreltek eligazítást adni a mindennapokban, mintegy útmutatóként szolgáltak.⁴⁴

Egy olyan korban, amelyben nem kételkedtek a közmondások igazságértékében, nyilvánvalóan gyakrabban használták őket.⁴⁵ A közmondásoknak a gyereknevelésben, de még a törvénykezésben, a különböző jogvitákban is szerepe volt ill. lehet még ma is különböző kultúrákban.⁴⁶

7.1. A közmondásnak a bekezdésben elfoglalt helye természetesen – tudatos szövegszerkesztés esetén – attól függ, milyen szerepet szánunk neki. A szövegösszefüggésben konkretizálódik a közmondás jelentése és nyilvánul meg pragmatikai funkciója. Ezért a továbbiakban megvizsgálunk néhány olyan bekezdésnyi szöveget, amelyben több közmondást és szólást találunk.⁴⁷

- (1) E fabula először azt jelenti, mely igen ritkán találattik egy hívbarátja avagy rokonsága az emberek között.
- (2) Azért szokták mondani közbeszédde: *Mikor barátjára az embernek szüksége vagyon, akkor ötven is reáfér egy fontnyi mértékre.*
- (3) Ennekutána arra tanít a fabula, hogy kiki mind ő maga lásson dolgához és másra ne bizza azt.
- (4) Mert legott megcsalatkozik.

⁴⁴Az elmondottak természetesen nem a közmondások egészére vonatkoznak, hiszen nem minden közmondás valamiféle tanító, nevelő célzatú bölcsességet fogalmaz meg, vagy legalábbis nem azonos mértékben (vö. Szemerényi példáit 1994: 39). Tolnai (1935: 402 k.) a közmondásoknak három fajtát különbözteti meg aszerint, hogy azok 1/ pártatlan megfigyelésen alapuló **megállapítást** fejeznek-e ki ítélet és magyarázat nélkül, vagy 2/ az értékelés már **ítéletben** nyilvánul-e meg, ill. 3/ hogy már (a megfigyelésen és ítéleten alapuló) **tanácsot** fejeznek-e ki.

A közmondások szerepe általában Szemerényi (1988: 219 k.) szerint abban áll, hogy „a jövőbeli cselekvést a múltbeli tapasztalatra való hivatkozással befolyásolja. Ez a befolyásolás történhet egyszerű **megállapítással**, máskor **értékeléssel**, vagy egyenesen **előírással**.” A közmondásoknak az emberi cselekvésre gyakorolt hatásáról vö. még pl. Detje 1995.

⁴⁵Szemerényi (1994: 102) szerint annak, hogy miért használunk közmondásokat, feltétlenül összefüggésben kell lennie a közmondások igazságértékével, vagyis azzal, hiszünk-e bennük, saját tapasztalatainkkal egybevetve igaznak tartjuk-e őket.

⁴⁶Vö. Tolnai 1935: 405: „mikor a törvények még nem voltak írott szabályokba rögzítve, a jogszokások közmondásszerű tételekbe voltak foglalva, melyeknek érvényességét senki kétségbe nem vonta”. Vö. még Szemerényi 1994: 77 kk.

Zárójelben jegyzem meg, hogy a közmondások igazságértékét a mai nyelvhasználatban már igen gyakran megkérdőjelezzük és így már nevelő hatásuk sem a régi, sok közmondást ma már inkább mint elcsépelet közhelyet értékelünk. Nyilvánvalóan ennek következménye, hogy a mai nyelvhasználatban egyre gyakoribb stílusesköz a közmondás-paródia, azaz már meglévő közmondásaink elferdítése, pl. *Aki árt mond, mondjon bért is; Amit ma megvehetsz, ne halaszd holnapra; Kicsi a bors, de drága* (vö. Szathmári 1996: 461). A közmondások keveredéséből keletkezett közmondás-persziflázsookról vö. Dömötör 1989: 128; Hernádi 1976: 15).

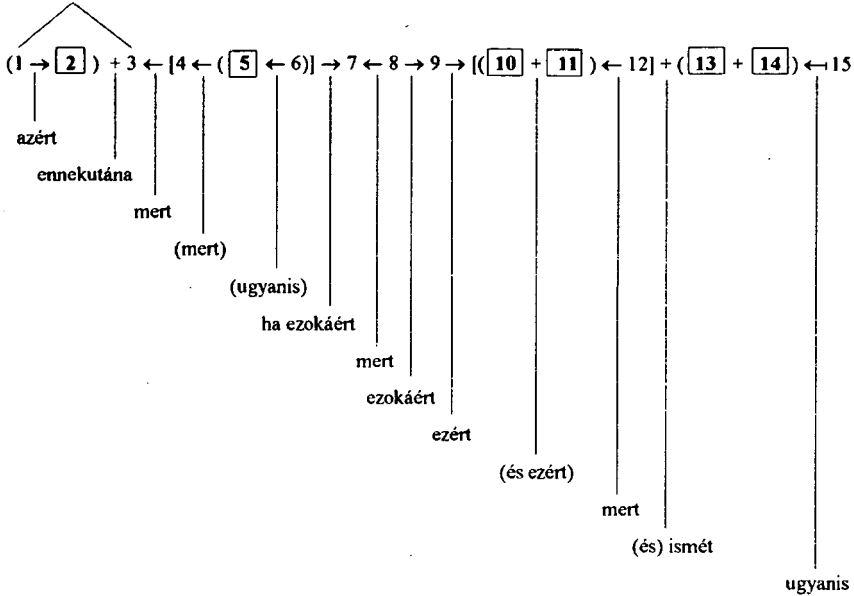
⁴⁷A bekezdésnyi szöveget mondategységekre bontom, azokat – az időbeli egymásutániság könnyebb ábrázolhatósága érdekében – nem az abécé betűivel kódolom, hanem numerikus sorban közlöm. (A *mondategész* a Deme (1971: 39) használta értelmében szerepel.)

- (5) *Másnak nem fáj a te fejed.*
- (6) Bizony nem gondol veled, mert nem az övé.
- (7) Ezokáért, ha üszöd a sárban dől, te magad fogd a farkát és te magad emeljed erősen.
- (8) Mert ha temagad hozzá nem nyúlsz, bizony kétség nélkül odahal a sárban.
- (9) Ha ezokáért a gazda azt akarja, hogy jó előmenetele legyen az ő dolgának, szükséges, hogy
 ő maga legyen a szolgál.
- (10) Ezért mondták a régiek: *Micsodától hizik igen a ló?*
- (11) Feleltenek: *Az családos embernek szemétől, azaz, ha ő maga szünetlen látja, mint bának a szolgálak a lovakkal.*
- (12) Mert ha a gazda ő maga nem lát hozzá, csakhamar olyan lesz a ló, hogy minden oldalcsontját megszámlálhatod.
- (13) Ismét *mitől zsirosodik igen a szántó föld?*
- (14) Felelének a régiek: *Az ganéjtól, melyet a gazda saruival viszen reája.*
- (15) Ezzel azt jelentették, hogy ha a gazda gyakorta megyen a szántó földre és ugyancsak megnézi, miképpen szántanak, miképpen vetnek és boronálnak az béresek, tehát nyilván jó gabonája lesz.
- [(16) Így vagyon!] (Fabulák 103.)

A szöveg első mondata egy tételmondat, a mese első tanulságát fogalmazza meg benne Heltai a saját szavaival. A második mondatban ugyanazt a gondolatot fejt ki, de már közmondás formájában, mintegy nyomatékosításként, igazolásként. A harmadik mondat ismét alapinformációt hordoz, amely a szövegben éppolyan nélkülözhetetlen hianyanyag, mint az első mondat. Az összes utána álló – kiegészítő információkat tartalmazó – mondat (ha közvetve is) ide, ehhez a csomópontozhoz kapcsolódik. A negyedik mondatban az okot fogalmazza meg, az ötödikben ismét egy közmondást találunk, mellyel az előbbieket igazságát akarja alátámasztani az író. A hatodik mondat az előbbit magyarázza, a hetedik az előzőből következik, majd a nyolcadik ismét magyaráz. Hogy a lánc megmaradjon: a kilencedik mondat megint egy következtetés, s egyben visszautalás a második tételmondatra. Az eddig elmondottakat ismét közmondással teszi szemléletesebbé a tizedik és a tizenegyedik mondatban. E közmondásunk jelentése: 'akkor boldogul az ember, ha maga néz utána a dolgának' (vö. O.Nagy 235./168.). Hogy a stílushatást fokozza, Heltai nem ehhez az átvitt jelentésű igazsághoz, hanem a közmondásban lévő konkrét képhez kapcsolódik és így folytatja tovább a gondolatot. Azzal, hogy literalizálja a közmondást, felidézi a frazeológiai jelentés mellé az alakulat tényleges, szó szerinti jelentését is. A tizenharmadik és a tizenegyedik mondatban ismét közmondást találunk, érdekes, hogy a formai megoldás – a közmondásnak két beszédaktusra: egy kérdésre és egy arra felelő állításra bontása – megegyezik az előző közmondásával. Ezt a közmondást is magyarázza. A szöveg mondatai között tehát azok lineáris egymásutánjában a következő – a szakirodalomban tartalmi-logikainak is nevezett⁴⁸ – viszonyok fedezhetők fel:

⁴⁸ A tartalmi-logikai viszonyokról vö. pl. Deme 1965: 294; Békési 1982: 47 k.

tételmondatok

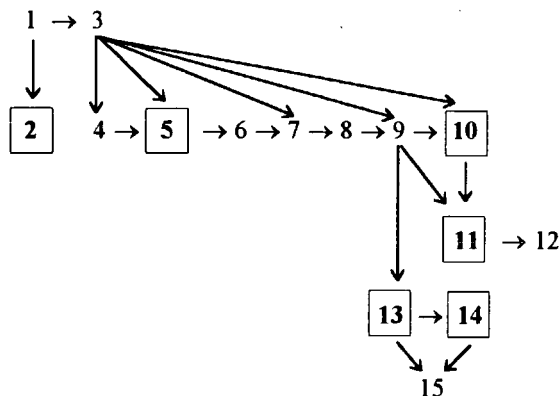

Látjuk, hogy a szövegben a következtető és a magyarázó viszonyok a meghatározók, ami abból fakad, hogy Heltai vagy egy gondolat végső summázataként, mintegy végső következtetésként használja a közmondást, vagy pedig abból indul ki a magyarázatban. Ilyen szempontból nagyon érdekes a tizenharmadik és a tizennegyedik mondatba kettéosztott közmondás helyzete: ez visszautal a kilencedik mondatra, de mert az a harmadikkal mint tételmondatral van kapcsolatban, közvetve ahhoz is kötődik. Egyrészt tehát az előzők összegzéseként szerepel, másrészt azonban utána a tizenötödik mondatban ezt magyarázza, tehát ahhoz képest kiindulópontnak tekinthető.

A mondatok kapcsolódását hálódigram⁴⁹ segítségével így ábrázolhatjuk:

Azoknak a mondatoknak a sorszámát, amelyekben közmondást ill szöveget fogalmaz meg Heltai, bekere-
tezem, hogy a bekezdésben való elhelyezkedésüket jobban lássuk. A zárójelbe tett kötőszók a szövegben nem
szerepelnek, de értelemszerűen kitehetők lennének.

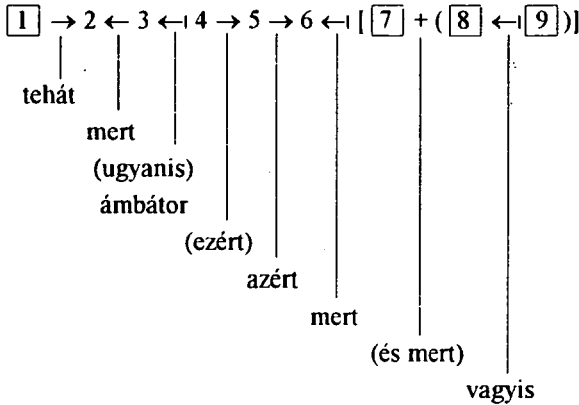
⁴⁹A hálódigram textológiában való alkalmazásáról vö. Rozgonyiné 1978. A hálódigram lehetőséget
ad arra, hogy ne csak az egymásra következő mondatok közötti összefüggéseket tudjuk megjeleníteni, hanem a
bekezdésnyi szöveg különböző helyein lévő mondategységek közötti viszonyokat is. (Hálódigrammal a mondat-
egységek tartalmi kapcsolódásai is ábrázolhatók, vö. Rozgonyiné i. m. 460.) A nyíl iránya azt jelöli, hogy a
tartalmi kapcsolódás melyik mondatról melyik mondat felé irányul.

7.2. A következő részlet a közmondások szövegbe szerkesztésének egy másik módját szemlélteti.

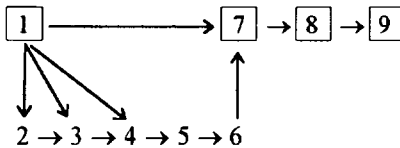
- (1) Azt mondják közbeszéddel: *A gebét nem illeti a hintószekér.*
- (2) Tehát mindenki megelégedjék az ő állapotjával és tovább ne nyúljon annál, se ne kívánozzék többre, mint amire az Isten az ő szent és bölcs akaratjából rendelte.
- (3) Mert bizony módja vagyon az Isten akaratjának.
- (4) Ámbátor nem is kívánod, az Isten azért megismer tégedet és ha tetszel néki és nagyobb tisztre avagy tisztességre vagy méltó, bizony megtalál.
- (5) Ne told magad oda, mert mihelyt te magad kívánod, máris nem vagy méltó reája.
- (6) Azért ha odatolod magadat, nyilván úgy jársz, mint ez a számár.
- (7) Mert *Mátyás király, Mátyás kovács, mindenik Mátyás, azért különbség vagyon a két Mátyás között.*
- (8) *Magistratus virum monstrat.*
- (9) Vagyis: *A tisztség az ember próbája.*
- [10. Így vagyon.] (Fabulák 14.)

A szöveg mondatai között a következő tartalmi viszonyok állapíthatók meg:

A szöveg ismét ok-okozati összefüggésekre épül, a közmondások azonban nem a szöveg különböző részein elszórtan helyezkednek el, mint az előző szövegben, hanem mintegy keretbe foglalják a bekezdést. Heltai egy közmondással indít, ezt öt mondaton keresztül magyarázza, az értelmezés végén pedig ismét két közmondásban adja meg a mese tanulságát, minden bizonnyal arra számítva, hogy a közmondás – ismertsége miatt – jobban megmarad az olvasók emlékezetében. Az egyik közmondásnak még a latin megfelelőjét is szerepelteti. A közmondások halmozásának nyilvánvalóan a mondanivaló nyomatékosítás a célja.⁵⁰ A szöveg közmondással való indítása és közmondásokkal való befejezése igen hatásos retorikai megoldás.

A hálódiaagramból jól látható, hogy a közmondások itt nem a tartalmi mélyítést szolgálják, hanem az alapinformációk szintjén jelennek meg. Az összefüggések így ábrázolhatók:

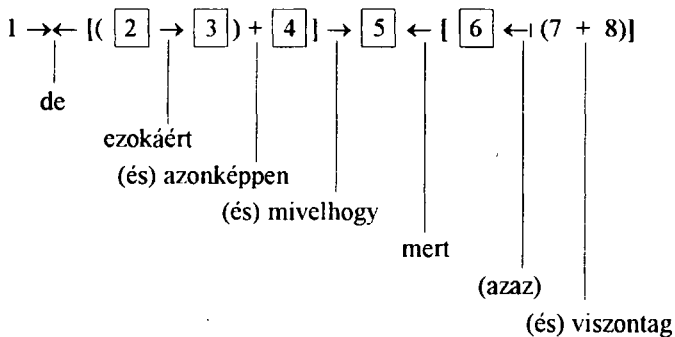

⁵⁰A közmondáshalmozás Heltai jellemző stílusesszövege. A fabulák értelmezéseiben, amelyek nem fordítások, hanem saját fogalmazásai, különösen nagy számban figyelhetők meg, pl.: „Hamar megváltoznak a nagy urak és legott kész a pálca. Ahogy közbeszédvel mondják: *Vagy megette az eb a háját, avagy nem, mindenképpen bűnös.* Ezt is mondták a régiek: *Nem jó a nagy urakkal egy táliból cseresznyét enni, mert legott homlokodra lövöldözik a magokat.*” (Fabulák 146.)

7.3. Harmadik példám a Dialógusból (16) való:

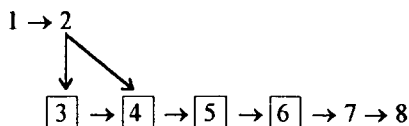
- (1) Olyan nagy vakságba éltek mindnyájan: mert nem hallgatják a mennyei tudománt, az Úristennek szent igéjét.
- (2) De vedd eszedbe másodsor, hogy a régi Ádám, azaz az embernek teste és természete, mely még meg nem másolatott és a Szentlélek által meg nem újult, nemcsak dölyfes és kevély, hanem igen gyarló is.
- (3) Ezokáért *nem szükség, hogy a tetűt beoltsák a ködmenbe, mert anélkül is csak könnyen megerem benne.*
- (4) Azonképpen aki az ő testét borral megtölti, nem művel egyebet, hanem *az oltatlan mézsre vizet tölt, és a tűzbe olajt*, hogy inkább meggerjedjen és égjen.
- (5) Mivelhogy tudjuk ezokát a mi testünknek és természetünknek gonoszságát, tartozunk véle, hogy megzabolázzuk és *ostor alatt tartjuk*: meg is sarkantyúzzuk, eledelébe is elvonjunk és elszakasszuk, hogy ne emelkedjék, a lélek ellen se támadjon fel.
- (6) Mert *mivel erősb a test, annyival erőtlenebb a lélek.*
- (7) Mikor a test meggerjed és az ő kívánságos szabadsága szabadhat, akkor a lélek alányomattatik és meggyőztetetik.
- (8) Viszontag, mikor a test megfenyítés által megaláztatik: akkor jól vagyon a léleknek dolga, győzedelmet és diadalmat veszen.

A szövegben lévő tartalmi relációk a következők:

A közmondások és a szólások itt a szöveg belsejében helyezkednek el, csaknem teljesen szimmetrikus elrendezésben: a harmadik és a hatodik mondatban egy-egy közmondást találunk, a közbeeső kettőben pedig szólásokat, a negyedik mondatban kettőt is. Szimmetrikus a felépítés azért is, mert a harmadik mondat az előzőekből való következtetés eredménye, az utolsó kettő pedig visszafelé magyaráz.

A közmondásokat és szólásokat tartalmazó mondategészek lineáris kapcsolódásban vannak egymással. A bekezdés mondatai a következőképpen függenek össze tartalmilag:

8. Összegzés

Vizsgálatunk bizonyította, hogy a közmondások nem mindig ugyanabban a formában idéződnek fel, hanem változatokban élnek. A változtatásoknak természetesen vannak korlátai, amelyek a közmondásoknál inkább formaiak, mint jelentéstaniak, mivel rövid nyelvi alakulatuk és szerkezeti felépítésük is meglehetősen kötött.⁵¹ A formai változtatásoknak van egy nehezen meghúzható határa,⁵² sokszor például még a szórendet sem változtathatjuk meg tetszés szerint. Ennek ellenére megállapítható, hogy a közmondások szövegbe ágyazva módosulhatnak. Ez érvényes jelentésükre is.

A közmondások nemcsak használati alakjaik, hanem szövegbe épülésük tekintetében is rendkívüli változatosságot mutatnak, s ez a színes gazdagság mindig a beszélőre, az íróra jellemző. A közmondások hordozhatják a bekezdésnyi szöveg alapinformációit, de szolgálhatnak a tartalom elmélyítésére is.

Heltai műveinek közmondásokban való gazdagsága annak köszönhető, hogy a XVI. sz. embere számára a közmondásnak hitele volt, a bennük megfogalmazott értékek a kor értékrendjét és normáit tükrözték. Taylornak (1975: 79 k.) a közmondás szerepére vonatkozó megállapításai Heltai korára különösen érvényesek: „A közmondás eligazít az élet nehézségei között, összefoglal egy helyzetet, ítéletet oszt, vagy cselekvési irányt szab meg. Vigasztalást nyújt nagy és kis bajban, vezérfonalat ad kezünkbe, midőn választani kell. Az átlagember erkölcsiségét fejezi ki. Óvatosan és konzervatív módon a középutat ajánlja.”⁵³

⁵¹Szemerényi (1994: 87) a proverbiumokról szólva kiemeli, hogy szemben más folklór műfajokkal ezek a – rövidegük és stabil szerkezetük miatt – legkevésbé változékonyak.

⁵²Voigt (1971: 30) is megjegyzi, hogy nehezen megállapítható, meddig, milyen határig tekinthetők a nyelvi szövegvariánsok egyazon szólás változatainak.

⁵³Vö. Szemerényi 1988: 220.

IRODALOM

- Baranyai Decsi János 1958: *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque*, Bártfa.
- Baróti Szabó Dávid 1803: *A magyarság virági*, Komárom.
- Békés István 1977: *Napjaink szállóigéi*, Budapest, Gondolat.
- Békési Imre 1982: *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (magyar újsághiranyag alapján)*, Budapest, Akadémiai.
- Rácz Endre szerk. 1985: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Beyer, Horst – Annelies Beyer 1987: *Sprichwörterlexikon*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Burger, Harald 1973: *Idiomatik des Deutschen*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Burger, Harald – Annelies Buhofer – Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Deme László 1965: A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben, *Magyar Nyelvőr* **89**, 292–302.
- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai.
- Detje, Frank 1995: Die Bedeutung der Sprichwörter für das menschliche Handeln, *PROVERBIUM, Yearbook of International Proverb Scholarship* **12**, 97–118.
- Dömötör Ákos 1989: Közmondás-paródiák, in *Magyar Nyelvőr* **CXIII**, 128.
- Duden 1992 = Günther Drosdowski – Werner Scholze-Stubenrecht szerk.: *Der Duden 11: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, Dudenverlag.
- DUW = Günther Drosdowski szerk. 1989: *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim – Wien – Zürich, Dudenredaktion.
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*, Pest.
- Fleischer, Wolfgang 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Forgács Erzsébet 1996: Spielerische Verwendung vorgeprägter Sprachformeln (Literalisierung in der Werbesprache und in Witzzen), in Štefan Pongó szerk.: *Kontaktsprache Deutsch* (Sammelband der germanistischen Tagung Nitra-Passau am 26. und 27. Oktober 1995 in Račková dolina), Nitra, 85–103.
- Földes Csaba 1991: Zu den „phraseologischen Spielen“ mit Eigennamenkomponenten, in W. Biechele szerk.: *Deutsch–Ungarische Beiträge zur Germanistik* **10**, Budapest, 104–113.
- Gombocz Zoltán 1934: Funkcionális nyelvszemlélet, *Magyar Nyelv* **30**, 1–7.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.

- Häusermann, Jürg 1977: *Phraseologie. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse* (Linguistische Arbeiten 47), Tübingen, Niemeyer.
- Heltai Gáspár 1958: *A bölcs Esopusnak és másoknak oktató beszédei* valamint azoknak értelme melly fabulákat egybeszerzette és Kolozsvárott anno MDLXVI. kiadta Heltai Gáspár most pedig a mai kegyes olvasónak átírta és átnyújtja Keleti Arthur, Budapest, Európa.
- Heltai Gáspár 1979: Háló, in *Válogatás Heltai Gáspár műveiből*, Budapest, Magvető, 91–291.
- Heltai Gáspár 1980: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus, in *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 9–65.
- Heltai Gáspár 1980: Ponciánus császár históriája, in *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 271–405.
- Heltai Gáspár 1981: *Krónika az magyaroknak dolgairól*, Budapest, Magyar Helikon.
- Hernádi Miklós 1976: *Közhelyszótár*, Budapest, Gondolat.
- Hessky Regina 1992: Grundfragen der Phraseologie, in Ágel Vilmos–Hessky Regina szerk.: *Offene Fragen – offene Antworten in der Sprachgermanistik*, Tübingen, Niemeyer, 77–93.
- Imhasly, Bernard–Bernhard Marfurt–Paul Portmann 1982: *Konzepte der Linguistik. Eine Einführung*, Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.
- Juhász József 1980: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–97.
- Kertész Manó 1985: *Szokásmondások*, Budapest, Helikon.
- Koller, Werner 1977: *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Krüger-Lorenzen, Kurt 1988: *Deutsche Redensarten und was dahinter steckt*, München, Wilhelm Heyne Verlag.
- Margalits Ede 1897 (1990): *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, Akadémiai.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–76 között = Nyelvészeti Tanulmányok 5*, Budapest, Akadémiai.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890: *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Budapest, Hornyánszky.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története = Nyelvtudományi Értekezések 95*, Budapest, Akadémiai

- Peukes, Gerhard 1977: *Untersuchungen zum Sprichwort im Deutschen: Semantik, Syntax, Typen*, Berlin, Schmidt.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1971: *A közmondások Csokonai műveiben*, Klny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből, Szeged, 225–236.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1978: Logikai relációk kifejezése hálódigrammally a szöveg és a mondat vizsgálatában. *Magyar Nyelvőr* 102, 352–363.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1981: A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* 105, 339–47.
- Röhrich, Lutz 1992: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, Freiburg–Basel–Wien, Herder.
- Szathmári István 1996: Újabb szólásainkról. *Magyar Nyelv* 92, 458–461.
- Szemerényi Ágnes 1994: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*). Budapest, Akadémiai.
- Taylor, Archer 1975: *Selected Writings on Proverbs* (FFC 216), Helsinki, Academia Scientiarum Fennica.
- Tolnai Vilmos 1910: *A szólásokról = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei* 12.
- Tolnai Vilmos 1935: Szólások. (Szóláshasonlat, szólásmód és közmondás), in: *Magyarság Néprajza III*, Budapest, 397–433.
- Tóthné Litovkina Anna 1993: *Felmérés a magyar közmondások ismeretére vonatkozóan és a felmérésben legismertebbnek bizonyult közmondások elemzése*, kandidátusi értekezés tézisei, Budapest, MTA.
- Velcsov Mártonné 1978: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 22–23, 47–70.
- Voigt Vilmos 1971: A szólások változatainak szintjei. *Magyar Nyelvőr* 95, 29–36.
- Voigt Vilmos 1975: Új jelenségek a szóláskutatásban. *Magyar Nyelv* 71, 404–409.

VARIANTENBILDUNG UND EINBETTUNG IM KOTEXT – SPRICHWÖRTER IN DEN WERKEN VON GÁSPÁR HELTAI

ERZSÉBET FORGÁCS

Die Verfasserin behandelt eine bestimmte Art der festen Wortverbindungen: Sprichwörter. Im Beitrag wird davon ausgegangen, daß Sprichwörter – obwohl sie abgeschlossene und festgeprägte Sprachformeln sind – keine sprachlichen Versteinerungen darstellen. Sie können im Sprachgebrauch sowohl formal als auch inhaltlich modifiziert werden, d. h. sie existieren in vielen Varianten.

Für die Untersuchung der Varianten eignen sich besonders gut literalische Werke aus der Zeit der Reformation, die als goldenes Zeitalter des Sprichwortes gilt. Deshalb dient als Korpus für die Verfasserin eine Sprichwort-Sammlung, die sie aus fünf Werken des Predigers Gáspár Heltai selbst zusammengestellt hat.

Am Anfang des Aufsatzes wird der Begriff des Sprichwortes definiert und auf die Probleme der Abgrenzung zu anderen festen Wortverbindungen eingegangen. Dann werden die Möglichkeiten der Variantenbildung systematisch und mit vielen einschlägigen Beispielen belegt (zuerst auf der semantischen Ebene – z.B. Literalisierung; dann auf der formalen – z.B. lexikalische Substitution Expansion, Verkürzung und Veränderung des Satzbaus usw.).

Schließlich wird die Einbettung der Sprichwörter im Kotext analysiert: ihre Platzierung im Absatz, die mit ihrer pragmatischen Funktion eng verbunden ist. Die sog. inhaltlich-logischen Beziehungen zwischen den Sätzen werden auch schematisch dargestellt.